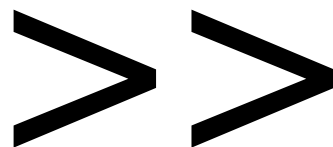

**BOR
FORWARD**

**ZAMIŠLJANJE
BUDUĆNOSTI**

Deana Jovanović

BOR FORWARD >> ZAMIŠLJANJE BUDUĆNOSTI

Deana Jovanović

Narodna biblioteka Bor
2013.

Publikacija je rezultat realizacije projekta BOR FORWARD >> ZAMIŠLJANJE BUDUĆNOSTI, antropološkinje Deane Jovanović, pod pokroviteljstvom Ministarstva kulture i informisanja Republike Srbije i u saradnji sa Narodnom bibliotekom Bor

Autorka: Deana Jovanović

Lektura: Goran Milenković

Priprema: Mardi

Izdavač: Narodna biblioteka Bor

Za izdavača: Vesna Tešović

Bor, 2013.

ISBN 978-86-84061-23-4
COBISS.SR-ID 203986700

Publikacija koja je pred vama nastala je u okviru projekta *BOR FORWARD >> ZAMIŠLJANJE BUDUĆNOSTI*, koji je realizovan u saradnji sa Zavičajnim odeljenjem Narodne biblioteke Bor. Kao proizvod terenskog boravka u Boru, ona predstavlja deo rezultata mojih istraživanja. Moj doktorat iz socijalne antropologije analizira različite prakse, interpretacije i ideje ljudi o postsocijalističkim transformacijama svakodnevnog života u Boru, u istočnoj Srbiji. Fokus ove studije je na “normalnosti” i “normalnim životima” (Jansen 2009; Greenberg 2011) u odnosu na različita zamišljanja budućnosti ljudi u svakodnevnom životu koje stoje u odnosu prema kulturnim, društvenim, ekonomskim, materijalnim i simboličkim promenama u Boru. U tom smislu ideja je, između ostalog, da istražim ideje ljudi o budućnosti i nadanju (kao i njihove svakodnevne prakse), i da razumem da li i na koji način te ideje i prakse korespondiraju sa diskursima budućnosti i nadanjima koji su ponuđeni od strane kompanije Rudarsko-topioničarski basen Bor (u daljem tekstu: RTB Bor). U širem smislu, ova studija se fokusira na procese postsocijalističkih transformacija, sa naglaskom na to kako su one interpretirane od strane ljudi koji žive u Boru, i na koji način oni odgovaraju na ove promene. Studija istražuje aspekte takvih transformacija u ovom monoindustrijskom gradu i prati međupovezanost između RTB-a i grada, pokušavajući da tu povezanost razume sa stanovišta “običnih” ljudi koji žive u Boru i koji i sami svakodnevno doživljavaju transformacije (Verdery 1996, 11).

Tokom mog jednogodišnjeg kontinuiranog boravka u Boru (od avgusta 2012. do septembra 2013), pored osnovnog metoda posmatranja sa učestvovanjem (kontinuirano učestvovanje i učenje od lokalne zajednice kroz lični angažman), sprovela sam i intervjue, šetalačke ture i koristila sam fotografiju. Putem ovih metoda “učila” sam od samih stanovnika grada, sa kojima sam ostvarivala odnose poverenja, o problemima na koje su oni sami ukazivali i o problemima koji su mene teorijski interesovali. Ova publikacija dodirnuće samo jedan aspekt korišćenih metoda, naime fotografiju, kao medij putem kojeg su se moji sagovornici i sagovornice izrazili. Na osnovu pomenutog metoda nastao je i ovaj tekst, kao pokušaj analize i interpretacije sakupljenog materijala.

Učesnici ove studije su sami fotografisali delove grada, objekte, ljude, kontekste za koje su oni smatrali da su im važni u životu i koji su uticali ili još uvek utiču na njihove živote (posredno ili neposredno). Prilikom ovog “zadatka” fokusirali su se na objekte-ljude-kontekste u kojima oni vide budućnost, na njihove predstave o budućnosti, te su pokušali da predstave ono što za njih same (i njihove porodice) predstavlja svakodnevni život u Boru. Neki od mojih sagovornika takodje su fotografisali dok su izvodili svoje “značajne puteve” u urbanom prostoru

ili dok su se šetali rutama koje su vezane za njihov svakodnevni život. Nakon prikupljanja fotografija, učesnici su predavali materijal koji su prikupili i tokom intervjua su komentarisali svoje fotografije. Putem interpretacije prikupljene vizuelne građe za vreme intervjua sakupila sam i podatke o načinu razmišljanja ljudi i o njihovom životu u gradu i o idejama o budućnosti. Fotografije su pomogle da razumem ideje ljudi o tome ko bi oni voleli da budu, da razumem njihove aspiracije, razumevala sam vrednosti koje se nalaze u njihovim nadanjima i informisala se o načinima na koje kreiraju svoje životne projekte i putanje, dok ih konstruišu u odnosu na materijalnu urbanu sredinu u kojoj žive.

Fotografije i razgovori vođeni na osnovu prikupljenih fotografija bili su metod putem kojih su se dobijale informacije, ali i priče koje su postale deo antropološkog teksta kao segmenta ove publikacije, postavljene u kontekst materijalnosti urbanog prostora i promena koje grad doživljava.

CILJ PUBLIKACIJE/PROJEKTA

Ova publikacija ima dvojak cilj: da prezentuje sakupljene fotografije koje su ustupljene na korišćenje od strane mojih sagovornika (koji su anonimni i čiji su identiteti zaštićeni), ali i da, koristeći prikupljeni materijal, teorijski istraži načine na koje individue misle, konceptualizuju, doživljavaju i govore o materijalnim, kulturnim, simboličkim socio-ekonomskim promenama u Boru. Aktuelni materijalni oporavak grada, koji se prvenstveno odnosi na pregalaštvo kompanije RTB Bor da putem donacija i mehanizmom “društvene odgovornosti” pruži nove sadržaje u gradu, mnogo je puta bio u fokusu mojih sagovornika i sagovornica, kao i njihovih fotografskih objekta. Poseban akcenat, stoga, u ovoj publikaciji je na suočavanju sa materijalnim promenama u urbanom prostoru, koje su, barem retorički, orijentisane ka budućnosti. Takav susret je zanimljiv jer proizlazi iz specifične prošlosti grada i konteksta u kome budućnost grada zavisi od industrijske kompanije koja uzima učešća u materijalnim urbanim transformacijama, što je povezano i sa analitičkim pojmom budućnosti koji je tema ovog projekta. Fotografije koje su odabrane da bi bile prezentovane u ovoj publikaciji, kao i celokupna publikacija, posvećeni su razumevanju načina na koji su sagovornici stupali u odnos sa urbanim pejzažima, arhitekturom i infrastrukturom u rudarskom gradu Boru, dok se u isto vreme uzima u obzir i materijalni “oporavak”, ali i materijalna devastacija.

Inicijalna ideja projekta *BOR FORWARD >> ZAMIŠLJANJE BUDUĆNOSTI*, podržanog od strane Ministarstva kulture Republike Srbije, bila je da se odabrane fotografije, prikupljene za potrebe izrade mog doktorata, izlože u okviru interaktivne izložbe u Narodnoj biblioteci Bor tokom 2013. godine. Smeštanjem prikupljene građe u kontekst interaktivne izložbe posetioци bi imali prilike da reaguju na ponuđene audio-vizuelne zapise i oni bi bili postavljeni

u dijalog sa sugrađanima. Na ovaj način, izloženi materijal kao sirova istraživačka građa poslužio bi da se otvori kanal putem kojeg bi građani, koji postaju i ispitanici samom posetom izložbi, reagovali na izloženi materijal i na predstave o budućnosti, prošlosti i sadašnjosti u njihovom gradu. Njima bi bilo omogućeno da intervišu pored fotografija, da ostavljaju komentare, upisuju svoje živote na ponuđenim mapama Bora, ili da snime sopstveni audio-vizuelni zapis kao reakciju na ponuđene fotografije i priče. Na taj način bi se gradila i javna platforma putem koje bi se reagovanjem posetilaca dobijale i neke drugačije perspektive od ponuđenih. Materijal prikupljen na izložbi imao bi za cilj da postane i deo materijala za moju studiju o Boru, ali i deo dokumentacije i građe Zavičajnog odeljenja biblioteke. Međutim, usled ograničenih sredstava neophodnih za realizaciju osnovne ideje, kao i usled kašnjenja rezultata konkursa i nemoćnosti da se za vrlo kratko vreme i sa ograničenim sredstvima izvede tako produkcijski zahtevan projekat, odstupilo se od forme koja je zamišljena. Stoga je ova antropološka publikacija bila najizvodljivije rešenje kako bi se projekat kvalitetno realizovao i učinio što dostupnijim. Fotografije izložene u ovoj publikaciji predstavljaju i doprinos aktivnosti Zavičajnog odeljenja Narodne biblioteke Bor, kao posebna vrsta dokumentacije i naučnog izvora.

KONTEKST ISTRAŽIVANJA

Pre nego što predjem na analizu, neohodno je čitaocu ponuditi kratku društveno-istorijsku panoramu Bora, kako bi ono što će biti rečeno u narednom delu bilo jasnije. Neophodno je znati da je razvoj grada Bora bio u istorijskom, društvenom, socijalnom i političkom smislu isprepletan sa radom rudarske kompanije. Grad se razvio iz ruralne sredine, odnosno rudarskog naselja (Bor selo, Borski rudnik) i bio je razvijan za potrebe rudnika. Nakon Drugog svetskog rata preuzet je od strane socijalističke države. Do 1991. godine Rudarsko-topioničarski basen Bor (RTB Bor) i industrijski sektor bili su opsežno razvijani, a tokom 60-ih i 70-ih godina dogodila se rapidna urbanizacija. Na početku 90-ih, kao jedna od najuspešnijih kompanija u Jugoslaviji, kompanija je zapošljavala oko 24.000 radnika (ovaj broj uključuje i broj radnika u drugim fabrikama u Jugoslaviji) i smatrana je industrijskim “gigantom”. U to vreme, veliki deo urbane populacije Bora radio je u ovoj kompaniji. Grad je postao sinonim za bakar (“grad bakra”), a kompanija je bila u društvenoj svojini i ona to ostaje i danas (2013). Nakon prosperitetnog perioda, vezanog za jugoslovenski socijalizam, usledio je ekonomski, društveni i simbolički pad kompanije, koji je bio praćen propadanjem i zapostavljanjem samog grada. Jedan od prelomnih momenata za građane Bora predstavlja period nakon 2000. godine (koju mnogi ocenjuju kao početak nove faze demokratskog razvitka srpskog društva), kada je veliki broj radnika morao da napusti RTB Bor usled restrukturiranja firme. Danas kompanija ostaje najveći i najvažniji poslodavac u gradu i jedini je proizvođač bakra, zlata i drugih dragocenih metala u Srbiji.

Građani i građanke grada Bora danas se suočavaju sa ponovnim prelomnim momentom u kojem kompanija i grad doživljavaju uzajamni “uspon”. U tom smislu, kompanija je danas angažovana u mnogim aktivnostima i nudi mesta “mogućnosti” za lokalnu zajednicu. Na primer, ona sponzorise i podržava mnogobrojne događaje i investira u renoviranje zgrada i u oživljavanje urbane infrastrukture. Takođe, RTB Bor je pokrenuo nekoliko projekata koji su prezentovani kao “budućnost” grada (ali i države), poput rekonstrukcije topionice i izgradnje nove fabrike sumporne kiseline.

U ovoj publikaciji na osnovu informacija dobijenih putem fotografija (ali i posmatranjem sa učestvovanjem) istražujem na koji način takva vrsta materijalnog preporoda korespondira u svakodnevnom životu ljudi. Pitam na koji način renoviranje i investicije, slike i retorika od strane kompanije, koje pak rezultiraju materijalnošću u urbanim prostorima, bivaju interpretirani od strane meštana. Takođe pitam na koji način investicije RTB Bor i obnavljanje grada, slike i retorika kompanije, bivaju interpretirani od strane meštana, dok u svakodnevnom životu stoje u relaciji sa materijalnostima urbanog prostora. Pitanja koja još mogu postaviti su – da li investicije mogu da budu viđene kao “velovi koji kriju političke ili ekonomske interese” (Laszczkowski 2011, 198) i koji su zamišljeni i propagirani od strane onih koji žele da legitimišu moć i ekonomske, političke i socijalne interese. Šta takve slike i iskustva svakodnevnog života, koje se mogu iščitati iz materijalnosti, znače za ljude koji žive u Boru? Šta takve slike sugerišu za transformišuće socijalne, političke i ekonomske kontekste? Na koji se način izjednačavanje kompanije i grada, koje se očitava u mišljenju “RTB Bor = grad Bor”, održava i podržava kroz materijalne investicije u gradu, dok je ujedno ideja o gradu kao podesnom i prijatnom mestu za život konstruisana u javnom diskursu?

Kroz materijal koji će ovde biti prezentovan želim da ukažem na ambivalentne stavove mojih sagovornika i sagovornica prema materijalnom “preporodu”/”usponu”. Pogotovo je interesantno to što se javlja određena vrsta ambivalencije, koja se odnosi na kritikovanje, ali ujedno i prihvatanje materijalnih “poboljšanja” u gradu, kao što je renoviranje urbanih prostora u gradu (za Borane je to “barem nešto” što je urađeno u gradu). Stoga u drugom delu ove publikacije upravo tu ambivalenciju interpretiram kroz priču o zgradama koje stoje, nasuprot onim renoviranim urbanim delovima, u stanju materijalnog raspada, koje, pak, bude nadu u alternativne budućnosti (ili pokazuju beg od mogućih budućnosti). Primer jedne zgrade na koju su sami moji sagovornici ukazali (Nova tržnica) predstavlja materijalnu potporu u odnosu na koju ova vrsta ambivalencije može da bude interpretirana. U tom smislu moji sagovornici su govorili o materijalnom oporavku, ali i materijalnom raspadu/devastaciji kroz iskustvo života u gradu.

MATERIJALNI PREPOROD

Mnogo ljudi sa kojim sam razgovarala u Boru, i koji su mi pokazivali fotografije njihovog grada, potvrdilo mi je da se izgled grada ne može uporediti sa “situacijom” od pre samo dve ili tri godine. Mnoge stvari su popravljene, obnovljene ili su se za njih promenile. Tako, na primer, robusna gvozdena konstrukcija sa znakom BOR-BOP (ispisana i ćirilicom i latinicom) sada želi dobrodošlicu (Slika 1) i srećan put (Slika 2) putnicima na ulazu u grad. Postoje i tri okačene zastave na ovoj konstrukciji, sada već izbledele i prilično umrljane: zastava RTB BOR, zastava Opštine Bor i zastava EU. Rečeno mi je da su konstrukcija i zastave postavljeni pre dve godine

Slika 1

Slika 2

Slika 3

Slika 4

povodom Dana rudara. Nedavno izgrađeni kružni tok nalazi se na samom ulazu u grad. U centru kružnog toka stoji bronzana skulptura rudara na čijem je desnom ramenu rudarska bušilica, a u levoj ruci fenjer. Ovaj spomenik se nekada nalazio ispred upravne zgrade Nove direkcije RTB Bor, međutim sada je osvetljen i vrti se u krug dvadeset i četiri sata. Sudeći po zvaničnicima, permanentno okretanje rudara “simboliše razvoj i napredak grada”.¹ Ulični znak koji upućuje na Zoološki vrt (takođe novina u Boru) na ulazu je u grad. S desne strane, odmah pored kružnog toka, nalazi se napuštena Kapija grada (Slika 3 na prethodnoj strani), građevina koja stoji prazna još od doba Slobodana Miloševića (devedesete godine prošlog veka). Zgrada nikada nije bila u funkciji, ali je sveže prefarbana u crvenu i belu boju. Industrijski artefakti su sada postavljeni duž Zelenog bulevara i jedna od prvih stvari koja se može primetiti je rudarski pozdrav “SREĆNO” (Slika 4 na prethodnoj strani) na eksponatu koji predstavlja ulaz u rudarsko okno, postavljenom na početku bulevara.

Lista “novih” stvari koje su se pojavile u gradu je duga. Sudeći po mojim sagovornicima, neke popravke u Boru, kao i obnavljanje infrastrukture, bili su neophodni. Fasade su, na primer, bile izuzetno prljave i potamnele zbog zagađenja, mnoge zgrade počele su da se raspadaju, a trotoari su bili popucali usled višedecenijskog zanemarivanja. Tokom 2010. i 2011. godine u gradu je došlo do novih investicija od strane RTB Bor, tj. do onoga onoga što je predstavljeno kao takva investicija. Postoji mnogo materijalnih znakova “preporoda” koji je u toku i koji je nastao sa ciljem da se gradu pruži “novi sjaj”. Zapravo, pojmovi “preporod” i “novi sjaj” bili su prisutni u sredstvima javnog informisanja koji su služili političkim kampanjama na lokalnom i nacionalnom nivou, kada je država nudila ekonomsku i političku podršku za oživljavanje preduzeća.

Preporod preduzeća u vezi je sa preporodom samog grada. Nakon što je postavljena nova uprava u RTB-u 2008. godine (u isto vreme kada je cena bakra drastično skočila na berzi), materijalni preporod se odvijao u okviru programa “Za lepši Bor”, zajedničkoj kampanji RTB Bor i opštine. Cilj je bio unapređenje ‘potencijala’ Bora (Stanojević 2011). Jačanje infrastrukture i pružanje novih ili obnovljenih sadržaja preduzeće je predstavljalo kao “donaciju” i kao sopstvenu društvenu odgovornost prema zajednici. Međutim, materijalne investicije i retorika društvene odgovornosti imale su takođe i svrhu odnosa kompanije sa javnošću, što je intenzivno predstavljano u lokalnim medijima. U vezi sa takvim nastojanjima, na primer, promene u gradu poput obnavljanja platoa ispred Doma kulture (SLIKA 5) ili aktiviranje radničke sirene nakon deset godina – bile su takođe i deo PR kampanje. Prema tome, materijalni preporod u Boru treba posmatrati i kao samoprezentaciju preduzeća i grada (ovo dvoje se međusobno prepliću u društvenom, političkom i ekonomskom smislu). I dok RTB Bor gradi “novu” ideju o gradu kroz materijalna poboljšanja, ne samo da popularnost RTB Bor u gradu raste, već to služi i za dobijanje izbornih glasova, kao i za održavanje političke moći u opštini (politički i ekonomski ciljevi, ali i klasni ciljevi).

¹<http://www.rtvbor.rs/drustvo/8054-rudar-ponovo-na-kruznom-toku.html>

Krečenje fasada, sanacija javne rasvete i puteva, izgradnja Zoološkog vrta i Gerontološkog centra, dečjeg parka kod Doma kulture (Slika 5), saobraćajnih kružnih tokova, izgradnja sportskog kompleksa iza Sportskog centra (skejt- parka, akva-parka, teniskog terena, hipodroma), revitalizacija aerodroma, rekonstrukcija ski-lifta na Crnom vrhu, izgradnja novih fontana, obnavljanje hotela “Jezero” na Borskom jezeru, opremanje pozorišta i rekonstrukcija muzičke dvorane – sve ove aktivnosti su se odvijale neposredno pred moj dolazak u Bor. Prema informacijama na internet stranici RTB Bor, ovakve aktivnosti doprinose “znatno boljem socijalnom ambijentu opštine Bor”.² Mnogi od nedavno obnovljenih prostora predstavljaju se i na zvaničnim opštinskim kalendarima za 2013. godinu, na razglednicama, kao i u novim zvaničnim turističkim brošurama koje predstavljaju Bor kao “moderan grad”.

Slika 5

²<http://rtb.rs/primer-strane/drustveno-odgovorno-poslovanje/>

PRIČA O ORONULIM I OBNOVLJENIM ZGRADAMA

Gradovi, zajedno sa svojim materijalnostima, koji su prolazili kroz brze rekonfiguracije, pružili su jedinstven okvir za antropološka istraživanja postsocijalističkih transformacija. U periodu socijalizma gradovi su imali ključnu ulogu u ekonomiji socijalističkih društava, kao i ideološki aspekt.³ Socijalistički gradovi bili su mesta modernosti i industrijalizacije, oni su bili “motor napretka” (Alexander and Buchli 2007, 1)⁴. Kako se odnos između države i građana počeo menjati i raskidati nakon raspada Sovjetskog Saveza, na primer, raskorak, procep i razmimoilaženja između isplaniranog socijalističkog sistema i živih iskustava počela su da bivaju vidljiva “i u pogledu ekonomskog kolapsa” i u pogledu onoga šta su gradovi “predstavljali i kako su zamišljeni” (Alexander and Buchli 2007, 2). U ovom delu sledim antropološku literaturu o materijalnostima i gradovima u kojoj se tvrdi da odnosi ljudi sa materijalnostima, tj. u ovom slučaju odnosi sa trošnim fasadama, oronulim zgradama, nestabilnim urbanim infrastrukturama i javnim dobrima (Humphrey 2003; Collier 2004; Collier 2011) ili sa novoizgrađenim ali neprestano praznim i skupim zgradama (Pelkmans 2006), mogu da pruže značajne uvide u društvene, materijalne i kognitivne transformacije i društvene odnose. Literatura o postsovjetskim gradovima nameće pitanje kako se takvi odnosi u uslovima transformacije mogu uočiti i istražiti u postindustrijskom i postsocijalističkom, postjugoslovenskom kontekstu u kojem postoji grad Bor.

Vrlo često urbane materijalnosti poput arhitektonskih formi ljudi koriste da bi izrazili ideje o “normalnostima” i da potvrde “pravi poredak”. “Da li izgleda u redu?” – pitanje postavljeno od strane jednog od sagovornika Viktora Bučlija u Astani, Kazahstanu (Buchli 2007, 40) u vezi sa novoizgrađenim naseljem koje odlikuje evropska arhitektura, ilustruje normativne ideje koje su ugrađene u urbani materijalni “poredak” (Fehervary 2002; Pelkmans 2006; Buchli 2007). Stvaranjem odnosa sa materijalnim urbanim prostorima, ideje o mogućim izgledima za “normalni život”, koji se živi “onako kako treba” često mogu biti prisutne (Laszczkowski 2011, 86). Žudnja za “normalnim životom” (Jansen 2009) i “normalnost” kao “dijagnostička kategorija” (Greenberg 2011, 89) dobra je prizma kroz koju bi se svakodnevni život u transformišućem postsocijalističkom Boru mogao posmatrati. U ovom radu sledim i Brusa Granta (2001) koji tvrdi da bi zgrade i spomenike trebalo posmatrati kao oblike političkog delovanja, koji su sposobni za uobličavanje subjektivnosti, spoznaje i legitimiteta i da su materijalne forme građevina od ključnog značaja u oblikovanju perspektiva građana (Laszczkowski 2011).

³ Za ideju da je ideologija ugrađena u materijalne strukture videti: Buchli (1999); Humphrey (2005); Collier (2011) itd.

⁴ O detaljnom socijalističkom urbanom planiranju diskutuju Buchli (1999); Alexander (2007; 2007); Collier (2004; 2011); Kotkin (1995) itd.

U sledećem delu posvetiću pažnju tome kako su moji sagovornici u Boru tumačili određene savremene materijalne promene i kako su neki od meštana doveli u pitanje “autentičnost” napretka ugrađenog u materijalnost. Zastupam stav da je rasprava o materijalnim poboljšanjima u gradu poslužila mojim sagovornicima i sagovornicama da izraze i kritikuju postojeće društvene odnose i označe ih kao “neregularne”. Pri tome, kroz njihov stav prema urbanoj materijalnosti (koja je prezentovana na fotografijama mojih sagovornika), moji sagovornici su dali i procenu moralnosti svakodnevnog života u Boru. U narednom delu posvećujem pažnju pričama koje demonstriraju ono što ja zovem “stvari koje to baš i nisu”, koji je kao koncept bio veoma prisutan prilikom razgovora o materijalnoj transformaciji kroz koju je Bor nedavno prošao.

BOR SE PROMENIO

Tokom prvih meseci mog boravka u Boru, dok sam pokušavala da pronađem odgovarajuću etnografsku lokaciju na kojoj bih mogla provesti neko vreme, obrela sam se kod Milice, koja vodi jednu od nevladinih organizacija u Boru. Milicu poznajem još od 2011. godine, kada sam posetila grad sa ciljem da se upoznam sa svojim potencijalnim mestom istraživanja. Nevladina organizacija koju je ona vodila bila mi je interesantna pošto je bilo planirano da se organizuje nekoliko edukativnih kurseva za mlade preduzetnike i koje sam planirala da posećujem. Milica me je, nakon mog ponovnog dolaska, pozvala u svoju kancelariju na kafu. U razgovoru Milica je počela da priča o tome kako se grad promenio od moje poslednje posete. Rekla je da se Bor promenio „na bolje“, jer je jedan veoma sposoban čovek došao na čelo RTB-a – čovek koji zapravo zna šta treba da se uradi. Objasnila mi je da je mnogo puta bio politički “skinut i vraćen”, ali da sada, kada je “došao na vlast”, Bor počinje da izgleda mnogo lepše. Potom je počela da nabraja sve stvari koje su “urađene u gradu”: nova fontana, Zoološki vrt itd. Rekla mi je da su “malo našminkali grad” i nakon toga objasnila: “Kada se Bor ugledao iz daljine, mogle su se videti samo različite nijanse sive i crne. Danas su to šarene zgrade”. Osmehnula sam se i ona je odreagovala: “Nekom bi možda moglo da izgleda smešno, ali je grad sada mnogo lepši..., mnogo je prijatnije sada kada se prolazi kroz grad. A i objekti iz Muzeja rudarstva su raspoređeni duž bulevara. Tako da se sada, kada se prolazi njime, može videti čitava istorija Bora”. Milica je nastavila da priča u jednom dahu, kao i obično: “Grad je nekada bio sav oronuo i propao, ali nije više tako. I ljudi koji rade u RTB-u su sada mnogo zadovoljniji, imaju platu od 700 evra⁵, a nije tako bilo pre. Opet

⁵ Prosečna neto zarada u Srbiji 2012. godine bila je 360 evra.

se može osetiti živost, ljudi su opet na ulicama..., osmeh se vratio na lica ljudi.” Objasnila je da je RTB Bor počeo ponovo da radi, da je cena bakra veoma visoka i “povoljna”, da se investiralo u razvoj industrije u Boru. “Otvaraju se nova radna mesta, pojavljuju se nove stvari, Zoološki vrt zapošljava, hotel nije radio proteklih deset godina, a sada ponovo radi”. Posle nekog vremena pokazala mi je i imejl koji je dobila tog jutra od lokalne turističke agencije, koja je u ponudi imala dvodnevnu turu u Boru. Prokomentarisala je da je ponuda velika stvar jer Bor sada postaje nova “turistička atrakcija” i pitala me je da li sam stigla da posetim novootvoreni kafić u rudničkoj jami.

Miličina priča ilustruje jednu od brojnih priča koje sam čula u Boru, a koje ocenjuju promene u pozitivnom svetlu. Ipak, Jovan, tridesetogodišnji student u Beogradu, koji trenutno živi u Boru, sin inženjera koji radi u RTB-u već dvadeset godina, bio je skeptičan po pitanju materijalnih transformacija. Kada sam se jednog dana susrela sa njim i njegovom devojkom u nekom od borskih kafića, u rukama sam držala novo, februarsko izdanje *Kolektiv*⁶. Spustila sam ga na sto, dok sam skidala svoj kaput, a Jovan je počeo da prelistava novine, pune novosti o obnavljanju Bora i o kulturnom životu koji je počeo da se pojavljuje (ponovo) kao posledica investiranja RTB-a u lokalnu zajednicu.

Rekao je:

Voleo bih da živim u tom Boru... Moram da odem tamo makar jednom, i da doživim svu tu svežinu, čistinu, pozitivne vibracije, da vidim okrečene zgrade, srede ulice, Zoološki vrt, hipodrom, fontane, kružne tokove, a pre svega, nasmejane ljude pune nade, vere i optimizma, prepune željom za životom... yeah right.

Jovanova cinična izjava ovde pokazuje da se “novi sjaj”, onako kako ga sredstva informisanja RTB Bor i druge instance predstavljaju, uz materijalnost koja pokušava da prenese poruku “preporoda”, ne vide kao nešto što doprinosi poboljšanju društvenog života u Boru. Štaviše, ima nagoveštaja da bi ove predstave, sudeći po njemu, mogle biti čak i netačne, neodgovarajuće realnosti. Njegova devojka je tvrdila da u Boru, zapravo, ništa novo nije urađeno u toku tih par godina u kojima su materijalne promene počele da se događaju (sa dolaskom novog menadžmenta na čelo rudarske kompanije, drugačijim stavom države prema kompaniji i njenom zaštitom, kao i skokom cene bakra na svetskom tržištu), kao što je to RTB predstavljao, i da je ono što su “oni” radili veoma normalna stvar: “Da li ti, Deana, krečiš svoje zidove, kada ti se zaprljaju?”, pitala me je ona. Zapravo, pokušala je da objasni da su sve stvari koje su urađene u gradu zapravo nosioci političke propagande. Prema tome, sudeći po njoj, “normalne” potrebe i zahtevi ljudi za “normalnim životima” koriste se za održavanje političkog poretka u gradu.

⁶ *Kolektiv* je bio list sindikalne podružnice Saveza rudara i preduzeća Rudnici bakra i topionice Bor, jedan od prvih posleratnih fabričkih listova koji su opstali do danas. Sada je zvanično sredstvo informisanja kancelarije za odnose sa javnošću RTB-a.

STVARI KOJE TO BAŠ I NISU

U sledećem delu pozabaviću se nekim kritikama koje su upućene na račun određenih investicija, koje je realizovao ili koje se pripisuju RTB-u⁷. Kroz primere nedavno okrećenih zgrada, pozorišta i akva-parka, o kojima su često govorili moji sagovornici, predočiću odnos ljudi prema materijalnosti putem kojeg se ukazuje da su stvari koje su “uradjene u gradu”, zapravo, “stvari koje to baš i nisu”.

Iako su mnogi rekli da je bilo “krajnje vreme” da se sive zgrade prefarbaju, moji sagovornici ukazuju na nezadovoljavajući nivo standarda u vreme rekonstrukcije i izgradnje (dok Milica to nije podrazumevala). Mnogi su ukazali na razne “nepravilnosti” i neregularnosti, bilo iz pravnog, administrativnog, građevinskog, bilo iz materijalnog, ili čak estetskog domena. Za Zoološki vrt, na primer, nije postojala skoro ni jedna valjana građevinska dozvola, “oni” su je dobili upotrebom sopstvene političke sile, i putem ucena, pretnji, i “ličnih” veza u opštini; svi radovi u procesu rekonstrukcije i izgradnje izvođeni su bez javnih nabavki, bez ikakvog plana, rečeno mi je prilikom razgovora o fotografijama. Čak je i novoizgrađeni spomenik, postavljen u središtu jednog od novih kružnih tokova u starom centru grada, na Prvom kilometru (koji je posvećen Đorđu Vajfertu), bio predmet kritike vajara, rodom iz Bora, zbog nepoštovanja ljudske anatomije. Prilikom razgledanja fotografija koje su predstavljale urbani prostor, javile su se kritike u vezi sa zaobilaznjem pravnih procedura, neodgovarajućim lokacijama za nove zabavne sadržaje (u vezi sa dečjim parkom u neposrednoj blizini Doma kulture (Slika 6), koji je izgrađen uz glavnu, prometnu i zagađenu ulicu). Neke stvari u razgovorima predstavljene su kao izlišne, poput robusnog i “bespotrebno velikog” semafora na Drugom kilometru (Slika 7), što su ljudi tumačili kao potez koji je služio za pranje novca.

Slika 6

Slika 7

⁷ Odgovornost za grad je poprilično nejasno raspodeljena, dok je sprega između opštine Bor i kompanije takodje nejasna a transparentnost je uvek predmet rasprave među lokalnim stanovništvom.

Okrečene zgrade u starom centru grada, koje su izgrađene tokom šezdesetih godina⁸ prošlog veka, vrlo često su bile fokus fotografija mojih sagovornika i predmet diskusija. Boje koje su korišćene za farbanje u centru grada (zelena, narandžasta, plava, zelena i žuta) pokazale su se kao neprikladne i mnogo puta okarakterisane su kao besmislene. Raznobojne zgrade koje je Milica pomenula za pojedine su bile obojene “vrištećim bojama” i jednog mog sagovornika podsetile su na Diznilend. Problem sa krećenjem nije bio toliko vezan za izbor boja, koliko sa tim što su fasade zapravo obnavljane vrlo površno. Saznala sam od Jovana da su “oni” to uradili veoma brzo, u žurbi – morali su da rade tako pošto su neki političari iz vlade dolazili u Bor, za Dan rudara. Sedela sam sa Jovanom i njegovim roditeljima u njihovom stanu u Sedmospratnici, u vreme kada je fasada već bila ofarbana u žute i zelene tonove. Sedmospratnica se nalazi u samom centru grada (stari centar grada) i u blizini je topionice (Slika 8). “Uradili su, krećili su ovu zgradu mesecima (...) Bila je izgubila boju, a fasada je bila crna zbog dima. Ali, kada farbaš, valjda prvo treba da naneseš podlogu za farbanje, zar ne? Prvo podloga, zatim boja”, rekao je Jovan. Ali kako podloga nije nanešena, sudeći po Jovanovim i izjavama njegovih roditelja, koji su svakodnevno bili svedoci renoviranja, boja sada, naime, negde i otpada. Napomenuli su da boja “već” otpada i sa fasade modernističke zgrade Robne kuće “Beograd” (Slika 9), preko puta njihove zgrade, koja je takođe nedavno renovirana. Problem su takođe i oluci koji su stari i ružinirani i nisu promenjeni od kako je zgrada napravljena. “Kako možeš da renoviraš zgradu, a da ostaviš ove nedirnutim i nerenoviranim?”, upitala me je Jovanova majka. I sada, rekao je Jovan, postoje delovi gde se kišnica ne preusmerava sa zidova pa uništava novu farbu, i investiciju.

Slika 8

Slika 9

⁶ Ovo je “zlatno doba” u istoriji Bora, kada je izgrađen najveći deo gradske infrastrukture tokom perioda socijalističke industrijalizacije.

I mnoge druge nedavno okrečene zgrade bile su u fokusu fotografija, poput onih duž glavne ulice Moše Pijade. Dok smo razgledali fotografije, jedan od sagovornika me je upitao da li sam primetila da su samo vidljivi delovi moje zgrade ofarban. Zgrade, uključujući i druge u istom nizu, prefarbane su u svetloružičastu i bordo-žutu kombinaciju. Kada sam pitala koji je mogući razlog za takvu “delimičnu” intervenciju, objasnio mi je da je najveći deo renoviranja najverovatnije urađen zbog posetilaca, za Sosine (nadimak sadašnjeg generalnog direktora RTB Bor) partnere koji dolaze u Bor. “Sosa je to uradio”, objasnio mi je, “da bi bilo ko, ko prođe glavnom ulicom, mogao da vidi okrečene zgrade i obnovljene delove...”.

Takodje, ukazano mi je da drugi delovi grada nisu dobili istu pažnju kao zgrade koje leže na glavnoj „štraf-ti“. Neki su se žalili da su, kao što je to slučaj sa Sedmospratnicom, samo fasade obnovljene, ali ništa nije uloženo u obnavljanje enterijera zgrada, kao što je to slučaj sa zgradom Češalj, preko puta Sedmospratnice.

Pozorište koje to nije

Neki od mojih mlađih sagovornika rekli su mi, krajnje cinično, da je Sosa postavio veliki znak sa metalnim slovima na ulazu u Muzičku školu - “Pozorište Bor” (Slika 10). “Jesi li videla?”, pitala me je Ana kroz osmeh. Rekli su mi da je Sosa postavio ovaj veliki ćirilčni znak “preko noći”, pre godinu dana. Ipak, moji sagovornici nisu se

Slika 10

odnosili prema ovoj ustanovi kao prema pozorištu, već su se uvek trudili da mi objasne da je to originalno zgrada muzičke škole, koja zapravo tu postoji već 50 godina. Jedan od sagovornika, koji radi u Centru za kulturu (koji koristi prostor škole za svoje aktivnosti), objasnio mi je: “Muzička škola, to nije pozorište. Mislim, imamo mi muzičku salu, veoma dobru muzičku salu sa gotovo 350 mesta za sedenje, i ona pripada Muzičkoj školi. I mi (Centar za kulturu) ponekad takođe dovedemo ostala pozorišta iz Srbije. Ali lokalno pozorište ne postoji”. Rekli su mi takođe da je ovo bila Sosina ideja “da zajebe Zajecarce”, obližnji rivalski grad, koji ima pozorište. Bilo kako bilo, iako pozorište nije potpuno “autentično”, mnogi su zahvalni zbog činjenice da su, pod pokroviteljstvom RTB-a, neke od pozorišnih trupa počele dolaziti iz Beograda da bi na sceni Muzičke škole (ponovo) izvodile svoje predstave.

Akva park koji to nije

U medijima je predstavljeno da u Boru postoji akva-park, koji se nalazi iza Sportskog centra na Četvrtom kilometru, koji podseća na veštačko jezero sa gezirom u sredini (Slika 11 i 12). Ime „Akva-park“ dobio je u lokalnim sredstvima javnog informisanja. Tijana o njemu govori kao o “jezercetu”, dok razgledamo njene fotografije. Jedan od mojih sagovornika je razmatrao Sosina dostignuća sa žarom, kada je, pokušavajući da ga ismeje, navodio sve “lude” stvari koje je „bolesni ludak“ uradio. Akva-park, saznala sam iz razgovora nad fotografijom, prevara je, rekao mi je. “Ne može se plivati u njemu, a to bi trebalo da je akva-park. Kakav je to akva-park? Akva-park... to je pre baruština!” Takođe sam saznala od jednog od mojih sagovornika, koji radi u RTB-u, da ga on sa svojim kolegama zove “Blagojeva bara”⁹, referišući na način na koji se svi poduhvati u gradu dodeljuju jednoj moćnoj osobi – Sosi. Uprkos takvim kritikama, mnogi građani odobravaju ovu investiciju, pošto je prostor iza Sportskog centra bio široka ledina koja “nije ličila ni na šta”: “Barem sad liči na nešto”.

Slika 11

Slika 12

⁹ Blagoje je ime generalnog direktora čiji je nadimak Sosa.

U pričama o gradu, infrastrukturi i urbanoj sredini, ljudi su često govorili o “situaciji”, “normalnom” životu/gradu i kako bi stvari trebalo da se urade. Priče o infrastrukturi i urbanosti grada su bile veoma prisutne, i one su način kroz koji ljudi diskutuju i izražavaju veze moći u gradu. To je takođe bio i društveni komentar na postojeće društvene odnose. U svojem poglavlju o društvenom životu unutar stalno praznih i skupih zgrada u Ajariji (Gruzija), Pelkmans (2006) pokazuje kako se prazne zgrade doživljavaju i kako se o njihovoj vrednosti pregovara u procesu politizovane društvene promene. Kao i u njegovim zaključcima, može se reći da je materijalnost u Boru postala važna tačka legitimizacije, debate i kritike društvenih vrednosti i politika. Pitanja nepotizma i političke pripadnosti su snažno usađena u materijalnost grada.

Kritike koje su za metu imale stvari “koje su urađene po gradu” su implicirale da te “stvari” nisu bile urađene kako treba, da nisu izgledale kako je trebalo, ili da namere nisu bile do kraja iskrene. Zgrade su bile neadekvatno okrečene, intervencije površne, a transformacija selektivna, instrumentalizovana i izvedena na upitan i haotičan način. Ljudi nisu poricali postojanje novih stvari “koje su urađene po gradu”. Ipak, često su uspevali da “prozru” kroz njih i ukazivali su na procep između izgleda (površine) i realnosti (suštine). Pored toga, “društvena odgovornost” RTB-a je često bila doživljavana kao političko sredstvo koje je viđeno da služi eliti (koja ima moć da odlučuje o investicijama) i koja se koristi u svrhe predstavljanja Bora i Borana Drugima.

Pored toga, materijalne transformacije i investicije su često doživljavane kao čisto kozmetičke i privremene. “Našminkali su grad”, kako je Milica rekla, bio je izraz koji su lokalci često koristili da opišu skorašnje materijalne transformacije – stvari koje nisu baš ono što bi trebalo da budu, nisu izvedene do kraja ili nisu autentične. Njih odlikuju nestalni ili kratkotrajni efekti, ali su još uvek tamo. “Urađene stvari” sa njihovim “pro-tempora” efektom su smeštene u sadašnjosti, na neko vreme, viđene kao privremene mere umesto “pravih” rešenja. Iako su mnogi na ciničan način pričali o pozorištu, za mnoge ljude je ipak bilo bolje da imaju pozorište koje nije prava građevina (što bi bilo skupo da se sagradi, verovatno, treba vremena da se napravi novo), nego da uopšte nemaju pozorište.

Ipak, dok su ljudi kritikovali transformacije i čak ih doživljavali kao “lažne”, mnogi su u isto vreme prihvatili ideju materijalne transformacije. Takva ambivalentnost je prilično jaka i česta u pogledu odnosa ljudi sa obnovljenom urbanom arhitekturom i infrastrukturuom. Srela sam se sa jednim sagovornikom, jutra kada smo usput popričali o jednoj polujavnoj aferi (kada je rekonstrukcija stare topionice stala zbog nedostatka zvaničnih državnih dokumenata). On je objasnio i dobro sumirao ono što su mi mnogi meštani govorili: “Ako bismo čekali da stvari budu urađene ‘onako kako treba’, život bi nam prošao. Sada barem imamo nešto”. Na ovaj način on je referirao

na čitav niz stvari koje su bile "urađene" u gradu. Mislim da je ova izjava dobar pokazatelj o čemu je dalje korisno misliti. Izraz "barem nešto" čula sam više puta, od raznih ljudi, budući da su prihvatili ideju materijalnih poboljšanja kao "barem nešto", iako su "stvari" imale mnogo mana. Dok je moj sagovornik pretpostavio i prihvatio da je sadašnji način na koji se "stvari rade" u svojoj zoni (nepotizam, pranje para, itd), takođe izgleda da se "neregularni" društveni odnosi doživljavaju kao neizbežni, budući da se čini da "normalan" društveni poredak nije moguće postići u skorije vreme.

Ranije sam pomenula da se napredak otelotvoren u zgradama i drugim materijalnim mestima ponekad čini kao ne sasvim autentičan (pozorište koje nije pozorište, akva-park koji je bara), kao i da napredak nije postignut "kako je trebalo". Takva "poetika privremenog" (Ssorin-Chaikov 2003), prepuna privremenosti, usađena u materijalnost, postignuta je kroz "nered" i iskvarene i nemoralne političke i društvene veze. Dok su u stanju konstantne izgradnje, ili u stalnoj potrebi za popravkama, time što non-stop streme ka zamišljenom cilju (i dok sve vreme ostaju "nedovršene konstrukcije"), one kao da postaju "razvoj zauvek", kako se o tome izrazio Sorin Čaikov. Materijalne stvari kao "znaci pomeranja ka modernosti" (Ssorin-Chaikov 2003, 132) ovde služe da označe da nešto "izgleda kao napredak". San o modernosti i diskursu razvoja i progressa je usađen u materijalna poboljšanja (kao što se radilo i za vreme socijalizma), kao znak boljeg sutra. "Stvari koje baš to i nisu" su minimum promene, one mogu biti "lažne", improvizacija, one možda i nisu autentične, ili čak mogu biti i zamena ("ersatz"), poput pozorišta. Ipak, one pružaju materijalnu podršku koja daje mnogima mogućnost da nastave da žele i nadaju se. One stvaraju osećaj da su napredak i budućnost mogući dok je osnovna jednačina ("RTB Bor = grad Bor") neizmenjena i dok strukture moći ostaju netaknute. Pored toga, društvene veze koje „ne funkcionišu“, nedostatak pravog napretka, glasine o korumpiranim patron-klijent vezama (onako kako se država takođe doživljava) nisu učinile 'moderne' slike, koje odlikuje materijalnost, manje atraktivnim (Pelkmans 2006, 207).

Kako je to pokazano u Pelkmansovoj (2006) i Sorin-Čaikovoj studiji (2003), nestabilne ili prazne materijalne forme mogu ukazati na i proizvesti vremensku formu koja izbegava stabilizaciju prostora u nastojanju da savlada vreme, koje se u materijalnim terminima vidi kao neprestano i kao nešto što se odvija unutar budućnosti koja se konstantno razvija. Zgrade, koje deluju kao napredak (ili čak podsećaju na napredak koji su ljudi ranije iskusili), dok su zapravo konstantno nedovršene, nepotpune i nestabilne, govore o „pravilnom“ društvenom poretku koji se konstantno odlaže. To je zapravo stvar „zamišljene tranzicije (koja) je trebalo da bude završena sutra“ (Pelkmans 2006, 233). Ovo poimanje odlaganja nudi veru u potencijalnu budućnost i modernizam, potencijalno zamišljanje budućnosti, koje odlikuje izobilje, i društvenosti koja bi mogla da se desi (ponovo). Zbog toga ideja o „barem nečemu“, koju lokalno stanovništvo koristi da prihvati materijalnu transformaciju grada, predstavlja, zapravo, nadu da bi potencijalna budućnost mogla da se desi.

"Razvoj zauvek" u Boru se, takođe, odnosi na "stvari" koje su "na pola puta" i koje "samo što nisu", kao u slučaju trenutno politički, ekonomski i društveno najrelevantnije "nedovršene konstrukcije" u Boru – projekta

rekonstrukcije stare Topionice i izgradnje nove fabrike fosforne kiseline (projekat RTB-a). Dok se rok za završetak ovog skupog projekta stalno odlaže, ova nezavršena konstrukcija (Slika 13) obećava “normalan život” sa čistim vazduhom. Međutim, postoji nesigurnost među ljudima da li će nova topionica ikada početi sa radom (“ako se to ikad dogodi”). Ipak, baš kao što je društveni poredak usađen u materijalnost, obećanje “normalnog života” (kakav ljudi do sada nikada nisu iskusili) takođe se stalno odlaže. U isto vreme, ova nedovršena fabrika, koja ukazuje na “razvoj zauvek”, služi političkim i ekonomskim interesima elite dok se nalazi u stalnom procesu konstrukcije.

Kako sam pokazala, iako “stvari” nisu postignute “pravim redosledom”, moji sagovornici i sagovornice su zahtevali više farbe, više detaljnih intervencija, želeli su da se stvari rade u skladu sa zakonom i moralom, zahtevali su više intervencija, više investicija, želeli su da stvari budu vidljivije, i sviđalo im se kada su stvari bile vidljive. Čak i moja sagovornica, koja je bila veoma kritična, rekla je da Zoološki vrt nije dovoljno vidljiv u slučaju da je njegova svrha bila da se pokaže “novo lice” Bora (kada se protivila i tvrdila da je to “lažna” reprezentacija – “ništa nije novo”). U ovom delu sam pokazala da je ambivalencija mojih sagovornika i sagovornica prema materijalnim promenama, koje su prihvaćene kao “barem nešto”, pokazuje svest da svuda postoje ograničenja, ali takođe po-

Slika 13

kazuje da ograničena materijalna obnova predstavlja “pravu stvar”. Ona podseća ljude da je “prava stvar” možda moguća i ponovo budi nadu. Moji sagovornici su doživeli ograničene znake kao potencijalne korake u većem i istinskijem procesu obnove. Zbog toga oni ne kritikuju kroz direktno odbacivanje (mi to ne želimo), već kritikuju stvari kao nedovoljne (želimo više, autentičnije, sveobuhvatnije). Takva kritika počiva na istom modernističkom narativu napretka na kome je zasnovana cela ideja o materijalnom poboljšanju Bora. Naime, zasnovana je na mitu modernizacije koji ja nazivam jednačinom “RTB = grad”. RTB kampanja i retorika te kampanje, koja se materijalizuje u delima, događajima i urbanoj sredini, direktno iznova potvrđuju i koriste takvu jednačinu. Stoga, materijalna poboljšanja i investicije služe održavanju retorike kampanje, kao i za održavanje političkih i društvenih odnosa moći.

Pelkmans (2006) tvrdi da je činjenica da su zgrade u Ajariji ostajale prazne i po nekoliko godina, zapravo bila preduslov za održavanje “tranzicijskog” sna (tranzicija kao osnovna jednačina za Gruzijce). On tvrdi da sve dok su zgrade prazne – one pripadaju budućnosti, i zbog toga budućnost i ono što može da bude u budućnosti postaje potencijalno dostupna svima. Praznoća, ili skoro prazne zgrade – čine da nejednakost “napretka” ostane nevidljiva prema njemu: one su efektivno zaustavile kritike novih građevinskih projekata u Ajariji tako što su održavale veru u “svetlu budućnost dostupnu svima, i vezale ovu budućnost usko za sadašnjost” (Pelkmans 2006, 209). U slučaju Bora, pak, ono što ostaje “otvoreno” je ideja o pristupačnosti koristi koju pruža ova kompanija. Ovo se odnosi na trenutnu situaciju kada RTB Bor ne može da zaposli “ceo grad”, kako je to nekada bio slučaj, koji zapošljava kroz korupciju, nepotizam, političke veze i tako dalje, koji još uvek zagađuje grad, dok se većina građana boji moguće privatizacije kompanije. Zbog toga konstrukcija nove ideje o gradu (Humphrey 2007) kao “ponovo oživljenom”, “pogodnom za život”, i ugodnom gradu (reprezentacioni diskurs) se konstruiše kroz materijalna poboljšanja. Ujedno ono nudi sliku koja pokazuje da dobiti od kompanije mogu delovati kao da su dostupne svima. Jednačina RTB = grad u isto vreme, budući da se održava kroz materijalne investicije i kroz retoriku društvene odgovornosti, pruža bezbedno osećanje da danas ljudi u Boru mogu da se zadovolje “barem nečim”.

Ambivalencija izražena kroz istovremenu kritiku i prihvatanje materijalnih poboljšanja trebalo bi da se tumači kroz istoriju prošlog iskustva i propadanja iskušenog nakon 2000, kako predlažem u narednom delu teksta. Propadanje koje je trajalo do 2008. (do skoka cene bakra i do trenutka kada je država počela da pruža podršku kompaniji) odnosi se: na pad u centralnoj podršci države, nisku cenu bakra, velika otpuštanja, odlazak ljudi iz grada, lošu privatizaciju i materijalno propadanje. U narednom delu ću objasniti na koji način su ljudi doživeli ovaj period kao napuštanje i odbacivanje, koje je prouzrokovalo nesigurnost, nepredvidljivost i osećaj nadolazećeg kolapsa. Propadanje je, tvrdim, važno za razumevanje ambivalencije – da bi se razumele nade, strahovi i želje, neophodno je razumeti prethodna iskustva u formulisanju “normi” prema kojima su oni bili izgrađeni, što je svakako povezano sa pitanjima materijalnih poboljšanja i devastacije u Boru.

Nakon smene Miloševićevog režima 2000. godine, kružile su priče da bi rudnik mogao biti zatvoren, ali niko nije mogao precizno da pretpostavi šta bi se dogodilo ako bi preduzeće bilo privatizovano. Verovalo se da bi privatizacija ovog društvenog preduzeća na kraju dovela do propadanja čitavog grada. Cena bakra bila je strahovito niska na svetskim berzama i RTB Bor nije mogao da proizvodi dovoljno rude. Primanja su bila niska i svi su čekali ishod javnih tendera za prodaju RTB-a stranim kompanijama. Kompanija je morala da otpusti veliki broj radnika u nekoliko talasa, plate su kasnile tri meseca i bile veoma niske i bilo je aktuelno pitanje opstanka. Jednačina “RTB = grad” iznenada je destabilizovana.

U tom trenutku nije bilo novca u budžetu grada, snaga RTB-a je bila mala, i grad je propadao. Različite nijanse sive, koje je Milica pomenula, dominirale su slikom grada. Trenutak prelomnog momenta bio je gotovo neizrecivo iskustvo - ovo iskustvo moji sagovornici nisu mogli lako prevesti u reči: “ne možeš ni da zamisliš”, “sivilo”, “tama”, “depresija”, “ljudi koji hodaju kao zombiji”, napuštene ulice, turobni ljudi i iseljavanje. Cene nekretnina dramatično su opale, pa se stan mogao kupiti za “smešne pare”. I grad i preduzeće postali su široko prepoznati kao simboli postsocijalističkog “uništenja”, uz sveprisutne znake raspada, propadanja grada i njegove infrastrukture. Ukratko, propadanje kompanije dobilo je svoju materijalnu formu i u urbanom prostoru. I dok je nekada bio simbol socijalističkog industrijskog prosperiteta (sa naprednim stepenom urbanizacije i modernizacije (Simmie and Dekleva 1991; Pine 2007), koje je socijalistički sistem u kombinaciji promovisao), Bor je postao simbol postsocijalističke krize, zagađene okoline, nesigurnih života i uništene ekonomije (De Soto 2000, 111).

Džejs Ferguson (1999) ističe da su rudnici bakra u Zambiji bili strateška mesta za razumevanje modernističkih pripovesti u periodima krize tokom osamdesetih godina prošlog veka. Prema njegovim rečima, predviđanja i očekivanja, konstruisana prema modernosti, koja su “obećana” zajednici, doprinela su iskustvima “isključenosti” tokom perioda pada/krize. On smatra da je kolaps projekta modernizacije u Zambiji proterao ljude “sa mesta koje su nekada okupirali” (Ferguson 1999, 236). Osećajući se “odbačeno”, počeli su sebe da doživljavaju kao da su skrajnuti sa svog puta. U kontekstu postsocijalističkih transformacija u Boru i socijalističkog, modernističkog, industrijskog projekta koji je nekada donosio prosperitet ovoj zajednici, pojam “isključenosti” relevantan je za razumevanje tamošnjeg svakodnevnog života. Ekonomska stagnacija (koja se takođe poklapa sa materijalnim uništenjem) i iznenadna destabilizacija mita modernizacije u Boru nije samo ukazivala na ekonomsku krizu, već i na krizu značenja (Ferguson 1999, 14). Pojam “odbačenosti” je taj koji je važan u Boru, kao i momenat nepredvidjivosti i predviđanja mogućeg kolapsa ekonomskog i društvenog života koji bi mogao da se desi “sutra” – ne samo pojedincima, već i celom kolektivu. Sam život bio je doveden u pitanje – to nije bila samo stvar individualnog kontinuiteta, već i stvar kolektivne budućnosti. To je bila “društvena smrt” koja se mogla predvideti.

Ljudima koji su suočeni sa gradom koji propada, dok se “različite nijanse od sive do crne mogu videti” (Milica), nove stvari u gradu (čak i kada su u pitanju “stvari koje to baš i nisu”), tj. minimum “poboljšanja” mogu da zadovolje želje, potrebe, očekivanja i težnje za “normalnim životima”. “Živost” na ulicama mogla bi da pruži osećaj da se život nastavlja i nakon prelomnih momenata, poput malopre opisanog. Prema tome, opisi grada koji je u raspadanju predstavljaju materijalnu refleksiju beznađa. Sivilo, kao emička metafora, može se potom staviti naspram slika koje mi je Milica prezentovala: ljudi koji se smeju na ulici i živost koja se može osetiti ponovo. To je možda razlog zašto popravke i novi materijalni sadržaji mogu pojedinicima ponuditi smisao po kojem će Bor nastaviti da postoji u budućnosti – oni bude nadu.

SLUČAJ NOVE TRŽNICE

Uporedo sa materijalnim preporodom, materijalna devastacija u Boru je takođe prisutna. U delu koji sledi predstaviću jednu od zgrada koja je bila u fokusu nekih od prikupljenih fotografija. Ovde predočavam delimično oronulu zgradu koja je poznata pod imenom Nova tržnica (Slika 14), koja se nalazi u oblasti grada Četvrta mesna zajednica, u neposrednoj blizini Nove pošte. To je izdužen objekat, pravougaone osnove, izgrađen tokom perioda socijalističke Jugoslavije, od betonskih blokova sa fasadnom belom ciglom, sa nekada elegantno uređenim enterijerom. Ovo je nekada bilo mesto u kome se nalazila pekara, luksuzni restoran, kuglana i veliki moderni supermarket. Zgrada je bila u vlasništvu “Centroistoka”, preduzeća koje je “otišlo pod stečaj”, usled, kako to lokalno stanovništvo tumači, “neuspešne” privatizacije, sprovedene na kriminalni način (u koju je bila uključena i država). Usled nejasne odgovornosti i nerešenih vlasničkih odnosa, danas ova zgrada “stoji”, napola oronula, polomljena i delimično napuštena.

Slika 14

Nova tržnica je samo još jedan primer i dalje prisutnih, napuštenih, oronulih, i/ili polupraznih zgrada, poput fabrika na Sedmom kilometru (Slika 15 i Slika 16), koje jedva tek da rade (koje su privatizovane i izdvojene iz RTB-a), radničkih kantina koje više ne rade (uključujući nekada veoma popularan “Mlečni restoran” u glavnoj ulici), Stare tržnice u starom centru grada ili Kapije grada koju sam spomenula u uvodu. Sve one su ili u polufunkcionalnom ili u nefunkcionalnom stanju. Usled promene vlasništva, sumnjivih privatizacija i bankrotstava, postoji mnogo oronulih ili napuštenih zgrada koje su veoma bitne za svakodnevna iskustva u Boru. One nam pružaju mogućnost da istražimo kakva su mišljenja ljudi u Boru o kontinuitetu, temporalnosti, budućnosti (mogućeg) društvenog poretka. Takođe, susreti sa takvim materijalnostima pomažu da se analizira to kako kroz ljudske odnose i susrete sa oronulim socijalističkim materijalnim ostacima meštani spoznaju svoje odnose (Buchli 2013), kako ih konstruišu i na koji način zamišljaju potencionalnost.

Prema Bučliju (2013), stvarna smrt građevina, njihov fizički kolaps i uništenje prilike su od vitalne važnosti za kolektivnu misao i delovanje. Kolapsi su prilike za post-mortem, jer smrt re-konfigurise društvene odnose stvarajući nove odnose i nove temporalnosti. Zgrada poput Nove tržnice još uvek se nije srušila, ali predstavlja materijalno mesto koje bolno podseća moje sagovornike na svet kosmopolitske pripadnosti, na obećanje “dobrog života” i na modernost. “Ko je dopustio da ovo propadne?”, veoma je često pitanje koje sam čula u vezi sa Novom tržnicom (ali i u vezi sa drugim kompanijama i zgradama koje su počele da propadaju). Priče o ugodnim proslavama, poput venčanja, dočeka novih godina i ispraćaja u vojsku, koje su se odigravale u ovoj modernoj zgradi, priče o vremenu provedenom u kuglani u okviru istog kompleksa, i snabdevanju u supermarketu “Centroistok”, bile su u fokusu kada bi mi sagovornici pokazivali fotografije ove zgrade ili kada su me vodili da bi mi pokazali “horor”. Deo zgrade u prizemlju je još uvek u funkciji – obezbeđuje prostor za mesnu zajednicu “Mladost” (u kome sam provela

Slika 15

Slika 16

neko vreme), tu postoji piljara, prodavnica fast food hrane, od nedavno cvećara i poslastičarnica, koje posluju u lošim higijenskim i infrastrukturnim uslovima. Ipak, prvi sprat zgrade (na kojem se nalazio restoran) danas stoji neiskorišćen i ruiničan, sa slomljenim prozorima i uništenim enterijerom. Delovi polomljenog nameštaja, izvrnute i upropašćene stolice, stolovi i polurazbijeni beli, modernistički lusteri mogu se videti kroz razbijene i prljave prozore (Slike 17, 18, 19). Danas omladina “bleji” ispred ulaza u restoran na prvom spratu, tokom noći, dok sedi u mraku, na betonskim blokovima, obeleženim grafitima posvećenim Crvenoj Zvezdi. Izgubljena i razbijena društvenost i obećanje “dobrog života” bili su uokvireni u priče o ovom zdanju, koje je postojalo samo “pre nekoliko godina”, “pre nego što je otišlo pod stečaj”. Danas, ovo napola oronulo mesto, sa zagađenim ulazom na prvom spratu koji zaudara na urin, veoma je stvarno za ljude – i ne pripada “stvarima koje to baš i nisu”, koje sam prethodno predstavila u prvom delu ove publikacije.

Slike 17, 18 i 19

U radu o pojavi novih subjekata i međusobnoj zavisnosti nakon privatizacije u Ulan Udeu, Kerolajn Hamfri (2007) ukazuje na uzajamnu zavisnost između ljudi i materijalnih artefakata u urbanom okruženju (kao što su zgrade, urbani prostor, ali i gradska javna dobra i prevoz). Ona ističe da su se, u procesu obimne privatizacije, u gradu pojavili novi subjekti. Privatizacija kao tekući proces, prema njenim rečima, konstruiše i ukazuje na nove objekte (i subjekte) u gradu – privatizacija, naime, “ponovo pripisuje nova značenja stanovima, fabrikama, ili preduzećima koja se sad pojavljuju kao ‘privatna’ i kao drugačija od onih koja su ‘javna’” (Humphrey 2007, 175). Privatizacija javnog gradskog prostora, Hamfri nastavlja, proces je objektivifikacije (Humphrey 2007, 177) “pri čemu su vrednosti i značenja objekata, ugrađenih u ranije odnose, eksternalizovani i odjednom su postali vidljivi u novom svetlu” (ibid.). Oronuli i neupotrebljeni prostor kao što je Nova tržnica predstavlja materijalizaciju netransparentnog procesa privatizacije i materijalizaciju dvosmislene diferencijacije javno/privatno. Štaviše, ovaj prostor ukazuje na moguće društvene odnose koji se mogu javiti pod takvim okolnostima privatizacije; pojam “horora” se materijalizuje u takvim građevinama. Nova tržnica, naime, predstavlja i govori o odbačenosti (Ferguson 1999) i o nadi koja je nekad bila obećana. Ova završena, robusna zgrada ostavljena da biva oronula (i ostavljena da bude dalje uništavana), podseća ljude na moguće ishode društvenih posledica koje se mogu ili bi se mogli dogoditi ukoliko se desi “loša privatizacija” (kao u slučaju RTB-a, na primer).

Prema Hamfrijevoj, privatizacija nije samo ekonomska transakcija (izdvajanje imovine iz državnog vlasništva), već i “politički” čin koji kupca upliće u mreže lokalne samouprave (Humphrey 2007, 177). Aleksander (2008) dalje navodi da su iskustvo haosa koji se osetio nakon devedesetih godina prošlog veka u Almatiju (Kazahstan) i “sistemske nered” koji je nastao usled masovne privatizacije, preneli “krizu prepoznavanja kako objekata, ličnosti, i odnosa među njima, tako i vrednosti, u svakom smislu” (Alexander 2008, 48). Masovna privatizacija, prema njoj, nije bila moralna dilema, pošto niko nije osećao da je imao mnogo izbora. Nova tržnica, međutim, budući da je dvosmislena i liminalna, još uvek “govori” da izbor može da se napravi i da on postoji. Ona materijalizuje korumpiranu vezu sa državom, ali u isto vreme služi ljudima da bi izrazili želju da “brigu” o njima i dalje vodi kompanija (“Sosa nek uzme da sredi ovo”), država ili opština.

U slučaju Aktiuza, nekadašnjeg rudarskog mesta u postsovjetskom Kirgistanu, Pelkmans (2013) analizira svakodnevni angažman ljudi sa postapokaliptičnim pejzažom nakon što je rudnik, kao opcija, iscrpljen u ovoj oblasti. On tvrdi: “U cilju razumevanja kakvi su efekti nade, od suštinskog je značaja da se razmotri organizacija nade i objekata za koje se ona vezuje” (Pelkmans 2013, 18). On ukazuje da su nada i nostalgija obično suprotstavljeni duž njihove različite vremenske orijentacije, pri čemu nada doseže do budućnosti, a nostalgija ostaje da se drži čvrsto prošlosti. Nade usmerene ka budućnosti informaciju dobijaju iz prošlih iskustava, dok on nostalgiju vidi kao

ponovno kreativan povratak prošlosti. On dalje objašnjava da se nada i nostalgija sakupljaju u jednoj tački tako da se odnose na potragu ljudi za jednom vrstom odmorišta, utopijskom vizijom koja nudi značenje i pruža pravac. Prema tome, korisno bi bilo razmisliti o afektivnim i nostalgičnim pripovestima, i nadati se da Nova tržnica izmam-ljuje “težnju za promenom, za izlazom iz sadašnjih okolnosti” (Pelkmans 2013, 21).

Istorija Nove tržnice govori u prilog činjenici da proces privatizacije može poći u pogrešnom pravcu. Ona odlaže budućnost i društveni poredak koji izgledaju zastrašujuće. Štaviše, takva sudbina podseća na živote mnogih mojih sagovornika koji su izgubili posao usled posledica privatizacije (dela RTB-a i drugih društvenih kompanija), čije su priče bile reprezentovane na nekim fotografijama mojih sagovornika. Nova tržnica je preteće obećanje potencijalnog društvenog poretka koji je trebalo da nastupi u slučaju privatizacije RTB Bor, a u slučaju da se država povuče kao “staratelj”. Ona podseća na vremensko i socijalno pucanje između zamišljenog stanja, onoga što je moglo da se dogodi “pre” i imaginacije mogućnosti šta bi moglo da se dogodi “posle” (Ssorin-Chaikov 2003). To je alternativna budućnost koja je mogla da bude – i suviše blizu, i suviše moguća, odmah iza ugla. Ovo osećanje, tvrdim, doprinosi težnji i želji za zaštitom države (uključujući i uvažavanje Sosinih dela), koja je mnogo puta označena kao korumpirana, kao i veličanju državne protekcije koju RTB Bor kao kompanija trenutno uživa. Izborne strategije i menadžment RTB-a, koji su u sprezi, s druge strane koriste takva osećanja, mehanizme i imaginacije zastrašujućih potencijalnih budućnosti koje ljudi dobro pamte.

UMESTO ZAKLJUČKA

U ovoj publikaciji pozabavila sam se brojnim materijalnim finesama koje označavaju stanje “još uvek nerešen, (po)redak koji još uvek nije postignut” (Ssorin-Chaikov 2003, 136). S jedne strane, predstavila sam neke od nedavno renoviranih i novih sadržaja u gradu, koji su reprezentovane i na fotografijama mojih sagovornika i sagovornica, “stvari” koje za mnoge “nisu baš ono što bi trebalo da budu” ili su “na pola puta”, ali bar liče “na nešto”. One bude nadu i odlažu društveni poredak i budućnost, dok su u stalnom zahtevu za obnovom, izgradnjom ili “privremene”. S druge strane, primer napola oronule Nove tržnice, kao materijalni ostatak iz socijalizma, u vezi sa kojom sam u ovoj publikaciji razmatrala ambivalencije ljudi (kritika i prihvatanje materijalnih “poboljšanja”), govori o tome u kojem pravcu bi život u Boru mogao da krene i izgleda kao pretnja alternativnim budućnostima. Prema tome, s jedne strane, događa se odlaganje društvenog poretka koji izgleda kao da se može dostići (utelovljenog u materijalna “poboljšanja”), dok sa druge strane stoji nepoželjni ili nezamislivi društveni poredak, utelovljen u oronulim materijalnostima, koji teži da bude odložen, a takva budućnost izbegnuta. U ovom procesu odlaganja, u interakciji između nada i strahova, pitanja o potencijalnosti, temporalnosti, vremenu i idejama o mogućim i nemogućim budućnostima (u vezi sa određenom prošlošću) pojavljuju se kao zanimljiva antropološka pitanja koja su otvorena za dalja razmatranja.

BIBLIOGRAFIJA

- Alexander, C. (2007). Rationality and contingency: Rhetoric, practice and legitimation in Almaty, Kazakhstan. U: Edwards, J., Wade, P. & Harvey, P. (ur.) *Anthropology and Science: Epistemologies in Practice*. Oxford: Berg, 58-74.
  - Alexander, C. (2007). Soviet and post-soviet planning in Almaty, Kazakhstan. *Critique of Anthropology*, 27(2), 165-181.
  - Alexander, C. (2008). Privatization: jokes, scandal and absurdity in a time of rapid change. U: Sykes, K. (ur.) *Ethnographies of moral reasoning: living paradoxes of a global age*. New York: Palgrave Macmillan, 43-67.
  - Alexander, C. & Buchli, V. (2007). Introduction. U: Alexander, Buchli, V. & Humphrey, C. (ur.) *Urban Life in Post-soviet Central Asia*. London: UCL Press, 1-40.
  - Buchli, V. (1999). *An archaeology of socialism*. Oxford: Berg.
  - Buchli, V. (2007). Astana: Materiality and the City. U: Alexander, Buchli, V. & Humphrey, C. (ur.) *Urban Life in Post-soviet Central Asia*. London: UCL Press, 40-70.
  - Buchli, V. (2013). *An anthropology of architecture*. New York: Bloomsbury Academic.
  - Collier, S. J. (2004). Pipes. U: Harrison, S., Pile, S. & Thrift, N. (ur.) *Patterned Ground: Entanglements of Nature and Culture*. London: Reaktion Book, 50-52.
  - Collier, S. J. (2011). *Post-Soviet Social: Neoliberalism, Social Modernity, Biopolitics*. Princeton N.J.: Princeton University Press.
  - De Soto, H. G. (2000). Contested landscapes: reconstructing environment and memory in postsocialist Saxony-Anhalt. U: Berdahl, D., Lampland, M. & Bunzl, M. (ur.) *Altering States: Ethnographies of Transition in Eastern Europe and the Former Soviet Union*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 96-113.
  - Fehervary, K. (2002). American Kitchens, Luxury Bathrooms, and the Search for a 'Normal' Life in Postsocialist Hungary. *Ethnos*, 67(3), 369-400.
  - Ferguson, J. (1999). *Expectations of modernity: myths and meanings of urban life on the Zambian Copperbelt*. Berkley, Los Angeles, London: University of California Press.
  - Grant, B. (2001). New Moscow monuments, or, states of innocence. *American Ethnologist*, 332-362.
-

- Greenberg, J. (2011). On the road to normal: Negotiating agency and state sovereignty in postsocialist Serbia. *American Anthropologist*, 113(1), 88-100.
- Humphrey, C. (2005). Ideology in infrastructure: Architecture and Soviet imagination. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 11(1), 39-58.
- Humphrey, C. (2007). New Subjects and Situated Interdependence: After Privatisation in the City of Ulan-Ude. U: Edwards, J., Wade, P. & Harvey, P. (ur.) *Urban life in post-Soviet Asia*. Oxford: UCL Press, 175-207.
- Humphrey, C. (2003). Rethinking Infrastructure: Cities and the Great Freeze of January 2001. U: Schneider, J. & Susser, I. (ur.) *Wounded cities: destruction and reconstruction in a globalized world*. Oxford and New York: Berg Publishers, 91-107.
- Jansen, S. (2009). After the red passport: towards an anthropology of the everyday geopolitics of entrapment in the EU's 'immediate outside'. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 15(4), 815-832.
- Kotkin, S. (1995). *Magnetic mountain: Stalinism as a civilization*. Berkeley; London University of California Press.
- Laszczkowski, M. (2011). Building the future: Construction, temporality, and politics in Astana. *Focaal*, 60(1), 77-92.
- Pelkmans, M. (2006). *Defending the border: identity, religion, and modernity in the Republic of Georgia*. Ithaca: Cornell University Press.
- Pelkmans, M. (2013). Ruins of hope in a Kyrgyz postindustrial wasteland. *Anthropology today*, 29(5), 17-21.
- Pine, F. (2007). Dangerous Modernities? Innovative Technologies and the Unsettling of Agriculture in Rural Poland. *Critique of Anthropology*, 27(2), 183-201.
- Simmie, J. & Dekleva, J. (1991). *Yugoslavia in turmoil: after self-management?* London: Pinter.
- Ssorin-Chaikov, N. V. (2003). *The social life of the state in subarctic Siberia*. Stanford University Press.
- Stanojević, J. (2011). Nova zivotna energija grada [New Life Energy of the city]. *Kolektiv*. Bor RTB Bor
- Verdery, K. (1996). *What was socialism, and what comes next?* Princeton, N.J.; Chichester Princeton University Press.

NARODNA BIBLIOTEKA BOR

2013.

BOR FORWARD >> ZAMIŠLJANJE BUDUĆNOSTI

Deana Jovanović

Tiraž: 170

Narodna biblioteka Bor

Moše Pijade 19

19210 Bor

Tel. 030 458120

<http://biblioteka-bor.org.rs/>

www.digitalnizavicaj.com

e-mail: nbbor@nadlanu.com

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.334.56(497.11)

711.4.01(497.11)

ЈОВАНОВИЋ, Деана, 1983-

Bor Forward >> Zamišljanje budućnosti /
Deana Jovanović. - Bor : Narodna biblioteka,
2013 (Bor : Tercija). - 26 str. : ilustr. ;
20 x 20 cm

Kor. nasl. - "... rezultat realizacije
projekta Bor Forward >> Zamišljanje
budućnosti ..." --> kolofon. - Tiraž 170. -
Napomene i bibliografske reference uz tekst.
- Bibliografija: str. [27-28].

ISBN 978-86-84061-23-4

a) Јавни простори - Бор b) Социологија
града

COBISS.SR-ID 203986700